

„Kwartalnik Filmowy” nr 112 (2020)
ISSN: 0452-9502 (Print) ISSN: 2719-2725 (Online)
<https://doi.org/10.36744/kf.496>
© Creative Commons BY-NC-ND 4.0

Jacek Szymala

Uniwersytet Wrocławski
<https://orcid.org/0000-0002-8714-7114>

Andrei Rogatchevski

Uniwersytet w Tromsø
<https://orcid.org/0000-0003-3326-8719>

Svalbard w filmach polskich z lat 30. XX wieku

Słowa kluczowe:

Svalbard;
Arktyka;
historia wizualna

Abstrakt

W 2020 r. minęła 100. rocznica zawarcia traktatu svalbardzkiego, na mocy którego archipelag ten przyznano Norwegii. Polska podpisała go w 1931 r. W roku następnym rozpoczęły się polskie wyprawy polarne. Ekspedycje te były związane z badaniami prowadzonymi z punktu widzenia nauk przyrodniczych, a ekipom towarzyszyli także fotografowie i/lub filmowcy. Celem artykułu jest przedstawienie, analiza i interpretacja materiału wizualnego, jaki pozostał po tych wyprawach, głównie filmowego. W tekście zostały omówione trzy produkcje z lat 30. (*Wyspa mgieł i wichrów*, *Wśród mórz Arktyki* oraz *Do Ziemi Tórella*) stanowiące źródła z obszaru historii wizualnej. Filmy te mogą pomóc w studiowaniu historii nauki, zmian krajobrazu, historii cywilizacji oraz w analizowaniu badań polarnych itd.; są także ciekawym głosem na temat polskiej historiografii dotyczącej Arktyki. Autorzy tekstu poświęcają szczególną uwagę odnaniezonemu w 2019 r. reportażowi *Do Ziemi Tórella* (reż. Witold Biernawski). Istotną część opracowania stanowi zamieszczona na końcu tabela, w której znajdują się informacje o 40 polskich filmach na temat Svalbardu.

Svalbard i traktat svalbardzki

Svalbard to arktyczny archipelag składający się z następujących wysp: Spitsbergen Zachodni (37 673 km²), Ziemia Północno-Wschodnia (Nordaustlandet, 14 443 km²), Wyspa Edge'a (Edgeøya, 5074 km²), Wyspa Barentsa (Barentsøya, 1250 km²), Wyspa Biała (Kvitøya, 682 km²), Ziemia Księcia Karola (Prins Karl Forland, 615 km²), Wyspa Królewska (Kongsøya, 191 km²), Wyspa Niedźwiedzia (Bjørnøya, 178 km²), Wyspa Szwedzka (Svenskøya, 137 km²), Wyspa Wilhelma (Wilhelmøya, 120 km²), Wyspa Nadziei (Hopen), Wyspa Niska (Lågøya), Wyspa Wielka (Storøya), Abeløya i kilkuset mniejszych¹. Często mianem Spitsbergenu (dawniej także Spitzbergenu) nieprecyzyjnie określano cały archipelag, a nie tylko największą z wysp.

Kwestie prawne związane z władzą i zagospodarowaniem tych wysp uregulowano po I wojnie światowej. Precyzuje je traktat svalbardzki (spitsbergeński) zawarty 9 lutego 1920 r. w Sèvres pod Paryżem, określający warunki komercyjnego i naukowego eksplorowania tego obszaru przez sygnatariuszy². Badania naukowe tego regionu rozpoczęły się w XIX w., natomiast duże znaczenie dla podpisania traktatu miała intensyfikacja ekspedycji norweskich, których od 1906 r. odbyło się kilkanaście (21 w latach 1906-1926)³. Na mocy traktatu Svalbard należy do Norwegii. Zarządza nim gubernator. Norwegowie oficjalnie rozpoczęli administrowanie archipelagiem po wejściu traktatu w życie, 14 sierpnia 1925 r.⁴ 2 września 1931 r. sygnatariuszem traktatu stała się II Rzeczpospolita Polska. Już w następnym roku zorganizowano pierwszą polską wyprawę polarną, której celem była Wyspa Niedźwiedzia⁵. Do wybuchu wojny przeprowadzono jeszcze kilka polskich ekspedycji polarnych (trzy wyprawy na Spitsbergen: w 1934, 1936 i 1938 r. oraz wyprawę na Grenlandię w 1937 r.).

Badania naukowe Svalbardu od początku prowadzono głównie z perspektywy nauk przyrodniczych, głównie nauk o Ziemi, w tym geografii, geologii i innych. Rzadziej były to ustalenia przygotowywane według metodologii nauk politycznych lub społecznych, na przykład w związku z eksploatacją złóż, głównie węgla. Przy okazji rocznic podejmowano studia z historii nauki (przede wszystkim geografii, geologii itd.), opracowywane zresztą przez samych przyrodników, a nie historyków⁶. Natomiast poszczególnym wyprawom towarzyszyły przeważnie ekipy filmowe i/lub fotograficzne, pozostawiając materiał wizualny. Dotychczas materiał ten pełnił funkcję służebną, przedmiotową, jako oprawa dokumentująca istotne wydarzenia (polityczne, naukowe lub gospodarcze). Zdjęcia i filmy nie były analizowane jako przedmiot badań.

Obchodzone w 2020 r. stulecie zawarcia traktatu svalbardzkiego daje okazję do podjęcia głębszych (i pionierskich) studiów nad tym materiałem, zwłaszcza ze względu na odnalezienie przez Jacka Szymalę reportażu filmowego z pierwszej polskiej ekspedycji na Spitsbergen, czyli filmu *Do Ziemi Torella* w reżyserii Witolda Biernawskiego⁷. Proponujemy wobec tego szerokie badania z wykorzystaniem aparatu metodologicznego nauk humanistycznych, głównie historii wizualnej i filmoznawstwa. Konieczne będą także wyjaśnienia i komentarze wykorzystujące ustalenia nauk przyrodniczych, bowiem wiele filmów stanowiło dokumentację badań w zakresie nauk ścisłych. W niniejszym opracowaniu, będącym pierwszą częścią większej całości, przyjrzymy się obrazowi Svalbardu w pierwszych polskich

filmach na ten temat. W pewnej mierze będzie to komparatystyka – spróbujemy porównać, jak portretowano lub obrazowano sylwetki naukowców pracujących „w terenie”. Istotne jest dla nas także, jak przedstawiano sam krajobraz (czy Svalbard jawi się jako groźne, niegościnne pustkowie, czy – jak będzie to w późniejszych filmach Włodzimierza Puchalskiego – ze względu na bujną w lecie florę i faunę, wręcz zachęca do odwiedzin)⁸. Na końcu opracowania zamieściliśmy filmografię wykraczającą chronologicznie poza dekadę lat 30. Zamierzeniem tego zestawienia jest zwrócenie uwagi na poważne rozmiary korpusu źródłowego. Skatalogowaliśmy ponad 30 polskich filmów na temat Svalbardu, które w przeważającej mierze nie mają literatury przedmiotu lub były zaledwie wzmiankowane w fachowej prasie jako plon dokumentacji poszczególnych wypraw.

Wyspa Niedźwiedzia – ekspedycja i filmy

Polska ekspedycja na Wyspę Niedźwiedzią wiązała się z zaplanowanym na przełom 1932 i 1933 r. II Międzynarodowym Rokiem Polarnym (International Polar Year)⁹. I Międzynarodowy Rok Polarny ustanowiono pięćdziesiąt lat wcześniej (1882-1883 r.), kolejny ogłoszono zaś na rok 1957. Była to pierwsza polska wyprawa na wyspę, a szesnasta w ogóle. Wyprawą kierował dyrektor Państwowego Instytutu Meteorologicznego dr inż. Jean Lugeon (1898-1976)¹⁰. Wzięły w niej udział trzy osoby: Czesław Centkiewicz (1904-1996), Władysław Łysakowski (1905-1940¹¹) i Stanisław Siedlecki (1912-2002)¹². Doświadczenia z pobytu na wyspie zainspirowały Centkiewicza do napisania książki *Wyspa mgieł i wichrów. Pierwsza polska ekspedycja narodowa roku polarnego 1932/33*, wydanej po raz pierwszy w 1934 r. Książka była wielce popularna, o czym świadczą kolejne edycje (6 wydań do 1957 r.) i wznowienia (ostatnie w 2012 r.). Zarówno sama wyprawa, jak i dorobek literacki Centkiewicza były już przedmiotem rozważań naukowych.

Nie był natomiast dotąd przedmiotem analiz film o tym samym tytule, czyli zrealizowany przez operatora (operatorów) Polskiej Agencji Telegraficznej materiał o długości jednej minuty i jedenastu sekund zamieszczony i udostępniony na stronie internetowej Repozytorium Filmoteki Narodowej¹³. Film opisano jako wykonany w 1937 r. Zrealizował go zapewne Czesław Centkiewicz podczas pobytu na wyspie w 1936 r.¹⁴ Film można potraktować jako adaptację książki Centkiewicza *Znowu na północy* (pośrednio również jako adaptację *Wyspy mgieł i wichrów*, zwłaszcza ze względu na tytuł), a także jako echo mikrohistorii wizualnej zimowania trzech polskich przyrodników na Wyspie Niedźwiedziej (1932-1933). Plansza tytułowa zapowiada: *Wyspa mgieł i wichrów. Polacy za kregiem polarnym. Wspomnienia zimy polarnej, spędzonej na Wyspie Niedźwiedziej przez polską ekspedycję naukową w ramach Międzynarodowego Roku Polarnego*¹⁵. Od ósmej sekundy, w dwóch krótkich ujęciach (łącznie trwających 8 sek.), widzimy budynek polskiej ekspedycji polarnej (w pierwszym wydaniu książki Centkiewicza fotografia przedstawiająca tę budowlę jest infantylnie podpisana jako *domki Polskiej Ekspedycji Polarnej*, a w opracowaniu Piotra Köhlera *to stała baza Polskiej Wyprawy na Wyspę Niedźwiedzią*). Dwukondygnacyjny budynek, oddalony około 200 m od stacji norweskiej, został wyremontowany przez rząd Norwegii i udostępniony Polakom. Köhler uściślił: *Na parterze, w dwóch wielkich pokojach urządzono pracownię. Na tej kondygnacji mieściła się też kuchenka, mała spiżarnia oraz malutkie pomieszczenie na akumulatory.*

W pomieszczeniach na piętrze umieszczono warsztat mechaniczny i magazyn żywności. W dwóch pokojach przygotowano sypialnie¹⁶. Głos spoza kadru informuje, że [dom, w którym?] przebyli długą zimę polarną stoi tu jeszcze w otoczeniu stojaków, na których ustawione były instrumenty meteorologiczne. Po tym fragmencie następują ujęcia krajobrazu przedstawiające wybrzeże wyspy. Po kilku sekundach narrator kontynuuje: na zboczach [?] gnieźdzą się niezliczone stada polarnego ptactwa, wijąc gniazda wśród niedostępnych skalistych bastionów. Obfitość ptactwa zapewnia [na?] długie lata pokarm dla jedynego mieszkającego tu czworonoga, klaczy pociągowej, która wbrew zwyczajom swej rasy żywi się surowym mięsem pierzastych lokatorów tej skalistej wyspy. Słowom tym towarzyszy groźna muzyka, ujęcia ulegają skróceniu, widz może odczuć grozę miejsca. W filmie pokazano znaną z książki Centkiewicza klacz Blakkę. Centkiewicz wymienił jeszcze psa Bramse. W lecie 1994 r. Adam Krawczyk z Uniwersytetu Jagiellońskiego postanowił odszukać na Wyspie Niedźwiedziej ślady polskiej przedwojennej wyprawy. Stwierdził: na Wyspie Niedźwiedziej nie ma praktycznie żadnego śladu, że działała tutaj polska wyprawa¹⁷. Do śladów znajdujących się poza wyspą zaliczył opublikowane wyniki badań polarników, w tym wspomnianą książkę Centkiewicza składającą się z 360 listów adresowanych do ówczesnej narzeczonej Aliny. Krawczyk ocenił wręcz, że książka pozostaje najtrwalszym i powszechnie znanym śladem pierwszej polskiej wyprawy polarnej¹⁸. Ponadto wymienił krótką relację Stanisława Siedleckiego *W górach Wyspy Niedźwiedziej* i rozdział z jego książki *Wśród polarnych pustyń Svalbardu*. Można dodać, że śladem czy echem tej wyprawy jest też opisany wyżej film, niewymieniany przez autorów zajmujących się „narracjami polarnymi”.

Również w 1937 r. został zmontowany drugi krótki materiał (temat) filmowy, zrealizowany przez Polską Agencję Telegraficzną pod tytułem *Wśród mórz Arktyki*¹⁹. Oba filmy, oprócz instytucji, która je wykonała²⁰, łączy osoba Centkiewicza. *Wśród mórz Arktyki* rozpoczyna się słowami: *Znany uczestnik polskiej wyprawy polarnej na Wyspę Niedźwiedzią, inżynier Stanisław Centkiewicz [błędnie podano imię ojca, zamiast syna], nadsyła nam serię zdjęć filmowych ze swej ostatniej podróży na pokładzie statku wielorybniczego wśród mórz Arktydy*²¹. Dalsze słowa komentarza są następujące: *Flotylla tych statków wyrusza na łowy w okresie tak zwanego lata polarnego, mało różniącego się zresztą w tych stronach od naszej zwykłej zimy. Oprócz wielorybów statki te polują również na foki i morsy, których stada używają wówczas letnich na krach lodowych. Skóry upolowanych zwierząt stanowią cenny łup statków myśliwskich, pokrywając ryzyko wyprawy, połączonej z ciągłą walką z falą arktyczną i niebezpieczeństwem zamknięcia przez lody*²². W kadrach widzimy realia pracy wielorybników: płynące statki, morsa na krze lodowej, polowanie, upolowanego morsa, rybaków sprawiających skórę foki i jednego z pracowników pokazującego fokę.

Do Ziemi Torella – wyprawa i film

Choć oba filmy powstały w 1936 r., a były wyświetlane w roku kolejnym, dotyczyły pośrednio wyprawy na Wyspę Niedźwiedzią w latach 1932-1933. W 1934 r. odbyła się pierwsza polska ekspedycja na Spitsbergen. Podobnie jak wcześniejsza, jest dobrze opracowana²³ i niżej zostanie jedynie krótko przedstawiona. Bardziej skupimy się na odnalezionym w 2019 r. reportażu *Do Ziemi Torella*.

Od razu po zakończeniu ekspedycji na Wyspę Niedźwiedzią rozpoczęły się przygotowania do kolejnej wyprawy, której celem miał być Spitsbergen. W lutym 1934 r. zawiązano Komitet Organizacyjny Polskiej Wyprawy Polarnej na Spitsbergen. Na jego czele stanął profesor Antoni B. Dobrowolski, a zastępcą został kierownik wspomnianej wyprawy z 1932 r. inż. Jean (Jan) Lugeon. Podobnie jak poprzednio, istotne były doświadczenia wysokogórskie. Wyprawę zainicjowało Koło Wysokogórskie przy Oddziale Warszawskim Polskiego Towarzystwa Tatrzańskiego, współorganizatorem był Zakład Geologii i Paleontologii Uniwersytetu Warszawskiego i Wojskowy Instytut Geograficzny. Planowano zbadać Ziemię Torella, a więc południową część wyspy Spitsbergen pomiędzy fiordami Van Keulen na północy i Hornsund na południu. Była to jedna z najmniej znanych pod względem naukowym części wyspy (wcześniejsze badania koncentrowały się głównie na wybrzeżu, a głębi Ziemi Torella nie penetrowano). Nazwa miejsca oraz tytuł filmu pochodzą od nazwiska szwedzkiego geologa i zoologa Otto Martina Torella (1828-1900), który m.in. dowiódł, że nie tylko Skandynawia, ale także Europa Środkowa była niegdyś pokryta lodowcami.

Podczas trwania wyprawy powstały dwa filmy²⁴: *Do Ziemi Torella* oraz *Ku wiecznym lodom Spitsbergenu*. Materiał filmowy zrealizował i zmontował jeden z uczestników, Witold Biernawski, ponadto Henryk Mogilnicki wykonał przeszło 200 fotografii. Wiadomo, że film *Do Ziemi Torella* nie był poddany cenzurze w Norwegii, a pokaz odbył się 17 września 1936 r. w Oslo (dawniej: Christianii), w kinie Victoria przy Karl Johans gate 35²⁵. Ta główna ulica miasta, na której wiele się dzieje, jest szczególnie istotna na mapie miejsc znaczących dla polsko-norweskiej historii wizualnej, zwłaszcza że przy Karl Johans gate 4 powstaniec styczniowy Ludwik Szaciński (1844-1894) otworzył w 1888 r. studio fotograficzne²⁶.

Premiera i recepcja *Do Ziemi Torella*

Jesteśmy w stanie wymienić widzów obecnych na premierze *Do Ziemi Torella* w 1936 r. Zaproszono szereg członków korpusu dyplomatycznego, wybitnych norweskich pilotów i badaczy polarnych, kilku członków polskich ekspedycji i szereg innych zainteresowanych²⁷, w tym dziennikarzy. Według niepodpisanego sprawozdania pod tytułem *Interessant polsk Svalbard-film*, opublikowanego w gazecie „Morgenbladet” 18 września 1936 r., obecny był polski ambasador w Oslo w latach 1931-1940 Władysław Neuman (1893-1945), norweski ambasador w Warszawie w latach 1919-1923 Sam Eyde (1866-1940), gubernator Svalbardu w latach 1932-1933 oraz 1935-1942 Wolmer Tycho Marlow (1881-1963). Obecny był również Aksel Kristofer Abrahamsen Hillestad (1871-1946), Dyrektor Generalny przy norweskim Ministerstwie Handlu, Hans Theodor Hesselberg (1885-1966) – dyrektor Norweskiego Instytutu Meteorologicznego w latach 1915-1955, Hjalmar Ruud Batt (1873-1946) – członek załogi (w latach 1929-1941) Store Norske Spitsbergen Kullkompani (główna norweska spółka górnicza na Svalbardzie), Carl Bugge (1881-1968) – prezes norweskiej Służby geologicznej w latach 1921-1951 oraz wielu emerytowanych norweskich kartografów związanych z Norges geografiske oppmåling.

W wydawanym w Oslo czasopiśmie „Tidens Tegn”, w numerze z 18 września 1936 r., w anonimowym artykule *Polsk Svalbard-film på Victoria* informowano czytelników, że Neuman był współorganizatorem pokazów wraz z instytucją Nor-

ske Svalbard- og ishavsundersøkelser (poprzednik Norwegian Polar Institute). Twórca i dyrektor tego instytutu, Adolf Hoel (1879-1964), w prelekcji wprowadzającej pochwalił polskie ekspedycje z lat 1932-1936 nagłówkiem w „Tidens Tegn” jako *uzyskujące świetne rezultaty*.

Autor anonimowej recenzji w „Morgenposten” (Oslo) w numerze z 18 września 1936 r., w artykule *En polsk film om Svalbard* relacjonował, że członkowie polskiej ekspedycji prowadzili badania meteorologiczne, geologiczne i botaniczne, a także miernicze. Wykonano również mapy nieznanych wcześniej terenów. Z kolei według słów opublikowanych w „Norsk Tidend” (zob. *Polakkar krossar Svalbard på langs*, tekst sygnowany akronimem „V”), w numerze z 18 września 1936 r., *nazwy takie jak Pitsudskiffellet, Kopernikusfjellet i Polakkbreen potwierdzają teraz, dokąd dotarli synowie Polski*. Na pokazie było dwóch członków ekspedycji: Stanisław Siedlecki oraz Konstanty Narkiewicz-Jodko (1901-1963).

Pokaz był zamknięty²⁸, ale kino, według doniesień prasowych, było pełne. Na podstawie wymienionych notek prasowych można mówić o recepcji *Do Ziemi Torella* w prasie norweskiej i stwierdzić, że film się podobał²⁹. Profesor Stefan Alexandrowicz (ur. 1930 r.) w rozmowie-wspomnieniu o Witoldzie Biernawskim zasugerował nawet, że ze względu na to, iż film podobał się Norwegom, dla upamiętnienia reżysera jego nazwiskiem nazwano jeden z lodowców³⁰. W artykule opublikowanym w „Morgenposten” *Do Ziemi Torella* sklasyfikowano jako „Kulturfilm” (gatunek związany z kinem niemieckim lat 20.) i stwierdzono, że wyznacza on drogę norweskim filmowcom i badaczom³¹.

Do Ziemi Torella został oceniony także w prasie polskiej. W recenzji opublikowanej w czasopiśmie „Kurjer Warszawski” w 1935 r. anonimowy autor porównał film do *Wyprawy admirała Byrda do Bieguna Południowego*³², zwłaszcza w aspekcie *wspaniałych zdjęć, stojących na wyżynie najlepszych filmów tego rodzaju*³³. Podobne porównanie pojawiło się w „Wiadomościach Filmowych” z 1935 r. Dzięki tym dwóm publikacjom wiadomo także, że w tym samym czasie powstał drugi film, *Ku wiecznym lodom Spitzbergenu*. Na temat obu dzieł Biernawskiego w „Kurjerze Warszawskim” napisano: *Wyprawa nie tylko dokonała niezwykle cennych odkryć topograficznych i geologicznych, ale przywiozła ze sobą także kilka tysięcy metrów taśmy filmowej. Z tysięcy metrów taśmy filmowej wybrano najciekawsze momenty, z których stworzono dwa niezwykle ciekawe filmy (...). Zdjęcia tych filmów mają podwójną wartość: jako dokument i jako niezwykle interesujący film. Wybitnie ciekawa akcja odkrywcza, praca pełna niebezpieczeństw, wśród groźnych szczytów i lodowców gór polarnych, życie obozowe podczas nocy polarnych, pełne swoistego humoru, wspaniałe zdjęcia*³⁴.

Ponowne odkrycie *Do Ziemi Torella*. Klasyfikacja i treść filmu

Do Ziemi Torella udało się odnaleźć „ponownie” (film znała i cytowała jego fragmenty Wanda Rollny w dokumencie *Stanisław Siedlecki z 1988 r.*) w połowie 2019 r. podczas kwerendy związanej z poszukiwaniem innych polskich materiałów wizualnych dotyczących Svalbardu, a znajdujących się w archiwum Wytwórni Filmów Oświatowych w Łodzi. Ukonstytuował się wówczas międzynarodowy polsko-norweski projekt badawczy, którym kierujemy. Pośrednio inspiracją było wydanie w 2017 r. pięciu „arktycznych” filmów Włodzimierza Puchalskiego w for-

macie DVD z dołączoną broszurą autorstwa Jana Walencika. We współpracy z archiwistami z Wytwórni Filmów Oświatowych w Łodzi (Jakub Krakowiak, Marek Pel-ski) *Do Ziemi Torella* został zdigitalizowany³⁵ wraz z filmem Włodzimierza Puchalskiego *Wśród gór i dolin Arktyki* oraz *Szpicbergi* (reż. Jarosław Brzozowski). Oprócz tego dodano napisy w języku angielskim, aby materiał przygotować do międzynarodowego obiegu naukowego.

Odnaleziony materiał został skopiowany na taśmy trudnopalne 35 mm (w postaci duplikatu negatywu obrazu i tonu oraz kopii wzorcowej). Oryginalne materiały się nie zachowały. Reportaż urywa się w dziewiątej minucie i dwudziestej drugiej sekundzie (być może uda się jeszcze odnaleźć dalszą część). Zachowana część pierwsza sugeruje, że był to film przynajmniej średniometrażowy. Nie można go uznać jedynie za „suchą” dokumentację wyprawy, gdyż jego „bohaterowie” – są nimi autentyczni uczestnicy prawdziwych wydarzeń – zostali zaprezentowani niczym w filmie przygodowym lub wojennym (przychodzi na myśl adaptacja *Na Zachodzie bez zmian*, zarówno wersja z 1930 r. w reżyserii Lewisa Milestone’a, jak i późniejsza z 1979 r. w reżyserii Delberta Manna³⁶). Również uznanie go za film dokumentalny nie jest precyzyjne ze względu na fabułę rozpoczynającą się w ostatnich minutach zachowanego fragmentu. Zresztą z punktu widzenia historii wizualnej podział na dokument i fabułę jest jedynie wyznacznikiem formalnym i nie ma znaczenia ze względu na wartość źródłową³⁷. Granica między filmem dokumentalnym a fabularnym jest często płynna.

Argumentem za uznaniem filmu za średnio- lub długometrażowy oraz podstawą ostrożności w jego klasyfikacji gatunkowej i formalnej jest także proporcja: wyświetlanie plansz z napisami trwa ponad minutę.

Napisy każdej z plansz są wkomponowane w awangardowe przedstawienia krajobrazów lub motywów podróży. Na pierwszej jest napis: *PANTA-FILM ma zaszczyt przedstawić*. Następnie, z użyciem tzw. roletki montażowej, jest pokazana druga plansza: *Dzieje polskiej wyprawy polarnej na Spitsbergen w filmie pt.* (treść tego zdania to interesujące określenie historii wizualnej). Dalej, na tle płatków śniegu i umownej sylwetki dwumasztowego statku, pojawia się napis: *Do Ziemi Torella*, a na następnej planszy, przedstawiającej pochylonego mężczyznę (zapewne alpinistę), który ciągnie linę, i wbity w śnieg czekan, tekst informuje o autorze: *Zdjęcia i opracowanie filmu: inż. Witold Biernawski*. Już na tym etapie można zauważyć ścisły związek obrazu i tekstu – ilustracje te mogą być postrzegane jako swoiste wizytówki opisywanych miejsc lub postaci, jak w przypadku reżysera – taternika, który rok wcześniej uratował w górach rodzinę przyszłego profesora geologii, Stefana Alexandrowicza. Napis na piątej planszy informuje: *Kierownictwo artystyczne: Ferdynand Goetel*.

Zatrzymajmy się przy wspomnieniu tej postaci. Goetel (1890-1960) jeszcze przed I wojną światową był taternikiem. W okresie międzywojennym zasłynął jako pisarz awangardowy. Po wojnie przebywał na emigracji. Władze PRL cenzurowały jego twórczość pod zarzutem współpracy z Niemcami (w 1943 r. z ramienia Czerwonego Krzyża badał zbrodnię katyńską). W okresie powstania filmu był prezesem Związku Literatów Polskich.

Z szóstej planszy, którą ze względu na warstwę wizualną można nazwać „narciańską”, dowiadujemy się o kolejnych twórcach: *Tekst muzyczny: Roman Palester, Marian Neuteich*, a z siódmej – o produkcji: *Atelier i laboratorium: Falanga. Ton:*

Tobis-Klagenfilm. Wymienione plansze filmowane są przez 38 sekund. Ze względu na ich formę film można określić jako awangardowy.

W filmie widzimy obracający się model kuli ziemskiej. Gdy pojawia się zarys Europy, następuje zbliżenie na jej część skandynawską, po czym w następnym ujęciu mamy fragment mapy plastycznej archipelagu Svalbard ze zbliżeniem na południową część wyspy Spitsbergen. Widzimy dłoń wbijającą pinezkę w środek Ziemi Torella. Podobną formę zaznaczenia tego miejsca na mapie zastosowano w 13. numerze pisma „Wierchy” z 1935 r. – Ziemię Torella wskazuje tam gigantyczna strzała, mająca w lotce dwukolorową flagę i datę „1934”. Podobieństwo nie jest przypadkowe, zważywszy na fakt, że redaktorem czasopisma był wówczas Walery Goetel (1899-1972), o rok starszy brat Ferdynanda, kierownika artystycznego filmu³⁸.

Pierwsza, obszerna, nieanimowana sekwencja wprowadza poważny, naukowy ton. Sfilmowano bowiem krótki (ale na jednym, długim ujęciu) wykład profesora Dobrowolskiego – klasyczną „lekcję” geografii, w której omówił i pokazał na mapie miejsca związane z wyprawą (kontynentalna Norwegia, Wyspa Niedźwiedzia, Spitsbergen, Ziemia Torella „i jej nieznanne wnętrze”). Widzimy, jak nestor polskich badań polarnych gestami usiłuje tuszować stres. Te migawki pokazują spotkanie dwóch światów – XIX-wiecznej *belle époque*, tradycyjnych badań przyrodniczych reprezentowanych przez „starą szkołę” Dobrowolskiego, w zderzeniu z „nowinkami” medialnymi w rodzaju filmu dźwiękowego. Jakub Romaniak zauważył, że ta „wstawka”, mająca na celu uwiarygodnienie dalszej narracji, przypomina początek duńsko-szwedzkiego filmu Benjamina Christensena *Czarownica* (1922), gdzie również jest takie wprowadzenie. Natomiast Agata Lubowicka zauważyła, że ukazana na pierwszej planszy zapowiadającej wykład śnieżynka pochodzi z książki Dobrowolskiego z lat 20. – pierwszej polskiej monografii lodu³⁹. Można ją zatem zinterpretować jako „wizytówkę” lub rys portretu naukowego, analogiczny do wcześniejszego przedstawienia Biernawskiego. Warto wspomnieć, że Dobrowolski kierował tzw. Kołem Polarnym założonym przy Towarzystwie Geofizyków w Warszawie przez uczestników wyprawy na Wyspę Niedźwiedzią w latach 1932-1933 r., a wcześniej, jeszcze w XIX w. (1897-1899), wziął udział w słynnej wyprawie antarktycznej (drugim/pierwszym polskim uczestnikiem był Henryk Bronisław Arctowski, jego o rok starszy naukowy „rywal”)⁴⁰.

Po wykładzie wprowadzającym zostało przedstawionych siedmiu uczestników wyprawy. Byli to młodzi mężczyźni (najmłodszy miał 22 lata, najstarszy – 42). Wszyscy odbyli zaprawę wysokogórską, a czterech wcześniej specjalizowało się w taternictwie. Za „geograficzne” upamiętnienie możemy uznać nazwanie miejsc na mapie Spitsbergenu ich nazwiskami (sześć lodowców i jeden szczyt górski na cześć kierownika wyprawy), natomiast za ich historyczno-wizualne uwiecznienie – właśnie omawiany film. Zważywszy na fakt odnalezienia filmu po 85 latach od czasu, w którym dzieje się akcja, a więc w momencie, gdy nie mógł już żyć żaden z jej uczestników, możemy wręcz mówić o artystycznym (lub w pewnym sensie naukowym) „ożywieniu” ich sylwetek. Do takiego wniosku skłaniają wrażenia po pierwszych seansach, w których uczestniczyli specjaliści od lat zajmujący się przedwojennymi narracjami polarnymi (Agata Lubowicka) oraz praktycy (Ilona Wiśniewska⁴¹). Czym innym bowiem jest czytać i analizować teksty nieżyjących pionierów danej dziedziny, a czym innym móc zobaczyć, jak wyglą-

dali w młodym wieku, jeszcze przed zdobyciem sławy (tytułów, dorobku naukowego lub popularyzatorskiego). Wartość źródłową w znaczeniu bezpośrednim podnosi fakt, że w większości przypadków są to jedyne znane portrety filmowe uczestników wyprawy.

Tabela 1. Uczestnicy wyprawy do Ziemi Torella (oprac. własne)

Komentarz narratora zza kadru	Podstawowe personalia
<i>Kierownik wyprawy inżynier Stefan Bernadzikiewicz</i>	(1902-1939), inżynier mechanik, asystent na Politechnice Warszawskiej, uczestniczył we wszystkich trzech przedwojennych wyprawach na Spitsbergen (1934, 1936, 1938 r.) i w wyprawie na Grenlandię w 1937 r. Za zasługi w badaniach Svalbardu Norwegia odznaczyła go Krzyżem Kawalerskim św. Olafa I klasy. W latach 1937-1938 był prezesem Klubu Wysokogórskiego przy PTT. Zginął w Himalajach. Jego nazwiskiem nazwano szczyt o wysokości 751 m w Górach Piłsudskiego na Spitsbergenie (Bernadzikiewiczfjellet).
<i>Triangulator major Sylwester Zagrajski</i>	(1892-1940), zawodowy oficer, pracownik Wojskowego Instytutu Geograficznego. Jego nazwiskiem nazwano lodowiec pomiędzy Warszawaryggen a Lysefjellet (Zagrajskibreen).
<i>Fotogrametra kapitan Antoni Zawadzki</i>	(1896-1974), zawodowy oficer, pracownik Wojskowego Instytutu Geograficznego. Na Spitsbergen nie wrócił, wziął natomiast udział w wyprawie na Grenlandię w 1937 r. Jego nazwiskiem nazwano lodowiec na południe od Penckbreen (Zawadzkiibreen).
<i>Geolog doktor Zbigniew Różycki</i>	(1906-1988), pracował w Zakładzie Geologii i Paleontologii Uniwersytetu Warszawskiego. Wyniki badań z 1934 r. opublikował dopiero w 1959 r. Zbadał profil geologiczny Ziemi Torella z okresu jury i kredy. Jego nazwiskiem nazwano lodowiec schodzący do Zawadzkiibreen (Rozycykbreen).
<i>Meteorolog Stanisław Siedlecki. Jest również w drużynie doświadczony polarnik, który spędził rok cały na</i>	(1912-2002), jego nazwiskiem nazwano lodowiec w Górach Piłsudskiego (Siedleckibreen). Po powrocie z wyprawy

<p><i>pobliskiej Wyspie Niedźwiedziej. Jego obecność sprawia, że i my, nowicjusze wśród lodów podbiegunowych, czujemy się w obozie jak w domu.</i></p>	<p>do Ziemi Torella zmienił kierunek studiów na geologię, w 1949 r. uzyskał stopień doktora, pięć lat później – docenta. W drugiej połowie lat 50. zorganizował wyprawy na Spitsbergen i kierował nimi (rekonesans w 1956 r., główna wyprawa w 1957 i 1958 r., trzy wyprawy do stacji w Hornsundzie: 1959, 1960, 1962 r.). W 1971 r. przyjął obywatelstwo norweskie, na emeryturę przeszedł w 1980 r. W 2007 r. Polskiej Stacji Polarnej na Spitsbergenie nadano jego imię.</p>
<p><i>Radiotelegrafista i fotograf Henryk Mogilnicki</i></p>	<p>(1906-1999), chemik, uczestnik dwóch wypraw na Spitsbergen (1934 i 1959 r.). Podczas wyprawy do Ziemi Torella wykonał ponad 200 fotografii. W czasie drugiej z wypraw poznał Jana Szupryczyńskiego (kierownika największej wyprawy, z 1978 r.). Został pochowany na cmentarzu na Powązkach. Jego nazwiskiem nazwano lodowiec w Górach Piłsudskiego (Mogilnickibreen).</p>
<p><i>Radiotelegrafista i kinooperator inżynier Witold Biernawski</i></p>	<p>(1898-1957), jego nazwiskiem nazwano lodowiec w północnej partii Gór Piłsudskiego (Biernawskibreen).</p>

Spośród trzech scharakteryzowanych wyżej filmów *Do Ziemi Torella* zawiera najwięcej akcentów polsko-norweskich. Pokazany i wymieniony jest port w Tromsø (nazwanym w filmie „starożytnym miastem”), dwukrotnie wspomniana jest rola norweskich przewoźników, którzy transportują członków polskiej wyprawy na Spitsbergen. Gdy wracają, narrator nazywa ich *miłymi łowcami fok i wielorybów*, co powoduje skojarzenie z narracją kolonialną. Także z tego punktu widzenia oraz przez pryzmat propagandy II RP można interpretować pokazane w dwóch ujęciach flagi: wyżej, większą, polską i niżej, mniejszą, norweską. Znaczący jest komentarz: *I oto po raz pierwszy załopotala na wietrze polarnym Spitsbergenu zdobywca flaga polska w towarzystwie barw Norwegii, patronującej ojcowsko naszym pierwszym krokom wśród lodów Północy*. Druga część zdania osłabia nieco agresywny, polityczny wydźwięk. Z filologicznego punktu widzenia zabawny jest pleonazm *patronować ojcowsko*⁴².

Zakończenie

Powyższy tekst należy traktować jako wstęp. Konieczne są szersze badania obrazu Svalbardu w filmie, zarówno lat 30., jak i późniejszych okresów. Oprócz kineematografii polskiej obszarem tym zajmowały się głównie Norwegia i Związek

Radziecki, a później Rosja. Na kolejnych etapach badań interesujących wniosków mogą dostarczyć analizy porównawcze tych obrazów. Również niedawno odnaleziony film *Do Ziemi Torella*, dzięki jego digitalizacji, wykonaniu i dodaniu napisów w języku angielskim oraz dzięki niniejszemu opracowaniu a także zaplanowanym pokazom⁴³, z pewnością stanie się jeszcze tematem publikacji⁴⁴, które mogą stanowić przedmiot badań z punktu widzenia recepcji (*critical discourse analysis*). Sprawozdanie z częstotliwości podejmowania tematyki polarnej, zwłaszcza obrazu Svalbardu, w filmie polskim przedstawia poniższa tabela. Zawarliśmy w niej głównie filmy powstałe „odgórnie”, zrealizowane przez wytwórnie państwowe z jednym wyjątkiem współczesnego reportażu z 2017 r. Dalszych kwerend wymaga ustalenie, czy, kiedy i jak przedstawiano w telewizji polskiej (państwowej, jak i komercyjnej) stację Polskiej Akademii Nauk w Hornsundzie i inne stacje prowadzone na Svalbardzie przez polskie ośrodki naukowe⁴⁵.

Tabela 2. Wykaz wybranych polskich filmów dotyczących Svalbardu. Zastosowane skróty: PKF – Polska Kronika Filmowa, PAT – Polska Agencja Telegraficzna, WFO – Wytwórnia Filmów Oświatowych, TVP – Telewizja Polska. (oprac. własne wg stanu na październik 2020 r.)

nr	Tytuł	Reżyser	Produkcja	Rok produkcji	Długość	Forma	Miejsce przechowywania
1.	<i>Do Ziemi Torella</i>	W. Biernawski	Panta-film	1934	9'22"	Dokument	WFO
2.	<i>Ku wiecznym lodom Spitsbergenu</i>	W. Biernawski	?	1934	?	Dokument	?
3.	<i>Wśród mórz Arktyki</i>	C. Centkiewicz (?)	PAT	1937	1'11"	Dokument	
4.	<i>Wyspa mgieł i wichrów</i>	C. Centkiewicz (?)	PAT	1937	1'11"	Dokument	
5.	<i>Na Spitzbergen</i>		PKF	1957/ 28A	43"	Dokument	
6.	<i>Kwitnąca Arktyka</i>	W. Puchalski	WFO	1958/ 1959	8'56"	Dokument	WFO
7.	<i>Śpiewające góry</i>	W. Puchalski	WFO	1958/ 1959	9'21"	Dokument	WFO
8.	<i>W tundrach Arktyki</i>	W. Puchalski	WFO	1958/ 1959	8'35"	Dokument	WFO
9.	<i>Wśród gór i dolin Arktyki</i>	W. Puchalski	WFO	1958/ 1959	13'44"	Dokument	WFO
10.	<i>Wyspa piór i puchu</i>	W. Puchalski	WFO	1958/ 1959	10'03"	Dokument	WFO
11.	<i>Mały reportaż spod bieguna</i>	J. Brzozowski	WFO	1959	2 akty	Dokument	WFO

12.	<i>Notatki z rogatej ziemi</i>	J. Brzozowski	WFO	1959	1 akt	Dokument	WFO
13.	<i>Północna Norwegia</i>	J. Brzozowski	WFO	1959	18'	Dokument	WFO
14.	<i>Szpicbergi</i>	J. Brzozowski	WFO	1959	17'49"	Dokument	WFO
15.	<i>W Zatoce Białych Niedźwiedzi</i>	J. Brzozowski	WFO	1960	74'	Reportaż przyrodniczy	WFO
16.	<i>Na dalekiej północnej wyspie</i>	J. Brzozowski	WFO	1960		Dokument	WFO
17.	<i>Na białym szlaku</i> ⁴⁶	J. Brzozowski, A. Wróbel		1962	73'54"	Fabularny	
18.	<i>U brzegów Skandynawii</i>	J. Czcz, W. Puchalski	WFO	1965	9'22"	Dokument	WFO
19.	<i>99 dni na Spitsbergenie (Dziewięćdziesiąt dziewięć dni na Spitsbergenie)</i>	R. Czajkowski	TVP	1971	30'	Dokument	
20.	<i>Lato na Spitsbergenie</i>	W. Zadrowski	Interpress-Film	1975		Dokument	
21.	<i>Pocztówka ze Spitsbergenu</i> ⁴⁷	J. Gruza		1975	56'14"	10. odc. serialu <i>Czterdziestolatek</i>	
22.	<i>Spitsbergen</i>	?	TVP?	1978	19'47"	Dokument	?
23.	<i>Jak tam jest</i>	A. Bednarek	WFO	1980	10'02"	Dokument	WFO
24.	<i>Alina i Czesław Centkiewiczowie</i>	J. Zajiček	WFD	1980		Dokument	WFO
25.	<i>Zimny ład</i>	K. Błahij	Interpress-Film	1984	27'55"	Dokument	
26.	<i>Za Kołem Polarnym</i>	R. Biczynska (red.)	PKF	1986/ 51	2'17"	Dokument	
27.	<i>Polarne wyprawy Włodzimierza Puchalskiego</i>	R. Wyrzykowski	WFO	1986	28'01"	Dokument	WFO
28.	<i>Polarna Stacja Hornsund</i>	B. Kapuściński	Interpress-Film	1988	27'53"	Dokument	
29.	<i>Stanisław Siedlecki</i>	W. Rollny	WFO	1988	21'36"	Dokument	WFO

30.	<i>Spitsbergen</i>	R. Czajkowski	TVP	1991	30'	Dokument	Archiwum TVP
31.	<i>Ekologia arktyczna</i>	I. Bartólewska	TVP	1992		Dokument	
32.	<i>Polonica arktyczne</i>	I. Bartólewska	TVP	1992	27'52"	Dokument	Archiwum TVP
33.	<i>Ślad na lodzie</i>	I. Bartólewska	TVP	1993	27'03"	Dokument	
34.	<i>Polska polarna stacja w Hornsundzie</i>	R. Wyrzykowski	WFO dla TVP	1993	27'15"	Dokument	
35.	<i>Jak tam jest – rok w Hornsundzie</i>	R. Wyrzykowski	WFO	1994	26'27"	Dokument	WFO
36.	<i>Wyprawy z Hornsundu</i>	R. Wyrzykowski	WFO	1994	24'11"	Dokument	
37.	<i>Alfred Jahn (film cyklu Profesor Wrocław)</i>	L. Kaletowa		2013		Dokument	
38.	<i>Świat się kręci</i>		TVP	2016	25'20" - 37'39"	Program telewizyjny	
39.	<i>Spitsbergen (cz. 1 i 2)</i>	M. Mosak		2017	12'35" + 12'23"		online
40.	<i>Ice motion</i>	K. Witek	PAN	2019	21'45"	Dokument	

¹ D. Rozmus, *Traktat swałbardzki – wykorzystane szanse?*, „Roczniki Administracji i Prawa” 2017, nr XVII (zeszyc specjalny), s. 270.

² Traktat swałbardzki ma dość obszerną i różnorodną literaturę. Zob. m.in. L. Morkunas, *Kissing Cousins*: https://www.academia.edu/30938297/Kissing_Cousins_The_Svalbard_Treaty_and_Asian-Pacific_States (dostęp: 1.01.2020); L. Campopiano, *Non-State Actors in the Arctic: Lessons from the 1920 Svalbard Treaty Negotiations*, „St Andrews Historical Journal” 2019, t. 8, nr 1, https://www.academia.edu/39940278/Non-state_actors_in_the_Arctic_Lessons_from_the_1920_Svalbard_Treaty_negotiations (dostęp: 1.01.2020).

³ J. Szupryczyński, *Pierwsza polska wyprawa polarna na Spitsbergen*, „Przegląd Geograficzny” 2015, t. 87, nr 1, s. 168.

⁴ Tenże, dz. cyt. Por. P. Köhler, *Z Legionowa na Wyspę Niedźwiedzią. I polska wyprawa polarna 1932-1933*, „Rocznik Legionowski” 2014, t. 7, s. 31.

⁵ Zob. A. Lubowicka, *Jak dołączyć do grona „państw kulturalnych”*. Historia wizualna pierwszej polskiej ekspedycji arktycznej w dwudziestolecie międzywojennym, w: *Okno na przeszłość. Szkice z historii wizualnej*, t. 2, red. D. Skotarczak, J. Szymala, Księgarnia Akademicka, Kraków 2020, s. 35-68.

⁶ Por. tytuły publikacji Piotra Köhlera podane w bibliografii końcowej.

- ⁷ Zob. b. a., „Biuletyn Informacyjny Wydziału Nauk Historycznych i Pedagogicznych Uniwersytetu Wrocławskiego” 2019, nr 28 (XI), s. 11; por. A. Lubowicka, dz. cyt., s. 68.
- ⁸ Por. J. Szymala, *Włodzimierz Puchalski (1909-1979) – przyrodnik i artysta między Dolnym Śląskiem a Svalbardem*, „Zeszyty Artystyczne” 2020, nr 37.
- ⁹ Akapit na podstawie P. Köhler, *Z Legionowa na Wyspę Niedźwiedzi...* dz. cyt. oraz J. Szuprzyckiński, *Pierwsza polska wyprawa polarna*, „Przegląd Geograficzny” 2013, t. 85, nr 1, s. 123-160.
- ¹⁰ Zob. J. Lugeon, *Rok Polarny 1932-1933 i współpraca Polski*, „Przegląd Geograficzny” 1930, t. 10, nr 3-4, s. 193-206; tenże, *Polska Wyprawa Polarna na Wyspę Niedźwiedzi w Roku Polarnym 1932-1933 – Uwagi wstępne*, „Biuletyn Towarzystwa Geofizycznego” 1933, nr 7-8, s. 3-5; tenże, *Polski Rok Polarny na Wyspie Niedźwiedzi*, „Przegląd Geograficzny” 1933, t. 13, nr 1, s. 1-47.
- ¹¹ <http://www.sejm.gov.pl/sejm7.nsf/wypowiedz.xsp?posiedzenie=21&dzien=1&wyp=149> (dostęp: 1.01.2020).
- ¹² Biografia i dorobek Stanisława Siedleckiego są solidnie opracowane w literaturze fachowej, Siedlecki był także rekordzistą w liczbie odbytych wypraw polarnych, najczęściej również pojawiał się w filmach jako bohater (jak w *Do Ziemi Torella*) lub konsultant (w filmach późniejszych, w tym osobnej monografii filmowej Wandy Rollnej jemu poświęconej).
- ¹³ <http://www.repozytorium.fn.org.pl/?q=pl/node/9897> (dostęp: 1.01.2020).
- ¹⁴ Za konsultację dziękujemy dr Agacie Lubowickiej z Uniwersytetu Gdańskiego.
- ¹⁵ *Wyspa mgieł i wichrów*, <http://www.repozytorium.fn.org.pl/?q=pl/node/9897> (dostęp: 1.01.2020).
- ¹⁶ P. Köhler, *Z Legionowa na Wyspę Niedźwiedzi...* dz. cyt., s. 35.
- ¹⁷ A. Krawczyk, *Polskie ślady na Wyspie Niedźwiedzi (1932-1933)*, „Biuletyn Polarny” 2014, nr 17-18, s. 74.
- ¹⁸ Tamże.
- ¹⁹ <http://www.repozytorium.fn.org.pl/?q=pl/node/8333> (dostęp: 1.01.2020).
- ²⁰ Na temat Polskiej Agencji Telegraficznej zob. wykład Małgorzaty Hendrykowskiej, autorki monografii polskiego przedwojennego filmu dokumentalnego, <https://www.youtube.com/watch?v=F9U5UGAU8gk> (dostęp: 2.01.2020). PAT zrealizowała także autotematyczny film *Więść, depesza, informacja*, który można potraktować jako źródło o charakterze bezpośrednim. Film jest dostępny online, <http://www.repozytorium.fn.org.pl/?q=pl/node/10129> (dostęp: 2.01.2020).
- ²¹ A. Krawczyk, dz. cyt. Materiał pochodzi więc najpewniej z początku 1937 r., kiedy Centkiewicz podróżował na pokładzie norweskiego statku myśliwskiego Isfjell przez Morze Białe i Morze Barentsa. Nie mamy pewności, czy wzmiankowaną sekwencję sfilmowano w okolicy Svalbardu. Więcej na temat marszruty Centkiewicza z zimy-wiosny 1937 r. zob. *Wyprawa polskiego uczonego na ocean Lodowaty*, „Wiarus” 1937, nr 24, s. 584. Jeszcze więcej informacji na temat tej podróży można znaleźć w dokumentach w Statsarkivet w Tromsø pod odnośnikiem „Norsk Polarinstittut (med forløpere), 130, mappe: Utenlandske ekspedisjoner Svalbard 1932-1933”. Za udostępnienie tego materiału dziękujemy dr Agacie Lubowickiej.
- ²² *Wśród mór Arktyki*, dz. cyt.
- ²³ Zob. J. Szuprzyckiński, *Pierwsza polska wyprawa...* dz. cyt., s. 167-178; P. Köhler, *Polska wyprawa na Spitsbergen w 1934 roku*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 2015, r. 60, nr 2, s. 117-140.
- ²⁴ Por. *Polska wyprawa polarna na Spitsberg sfilmowana*, „Wiadomości Filmowe” 1935, r. 3, nr 24 (15 grudnia), tekst dostępny online, <https://polona.pl/item/wiadomosci-filmowe-czasopismo-ilustrowane-r-3-nr-24-15-grudnia-1935,NTgwNDE1NjQ/16/#info:metadata> (dostęp: 7.9.2020). Zob. także I. Nowak-Zarowska, *Polski film oświatowy w okresie międzywojennym*, Kraków 1969, s. 148, 150, 157-159. Za konsultację, w tym wskazanie tych dwóch opracowań, serdecznie dziękujemy Pani prof. Małgorzacie Hendrykowskiej.
- ²⁵ Kwerendę przeprowadziła dr Agata Lubowicka z Uniwersytetu Gdańskiego. Informację przekazał Øivind Hanche, bibliotekarz naukowy z Filmdokumentasjon Film og kringkasting (norweska Biblioteka Narodowa).
- ²⁶ A. Kępiński, H. Sandøy, *Polsko-norweska historia filmowa*, w: *Kino Norwegii*, red. J. E. Holst, P. Urbanik, tłum. P. Urbanik, M. Kłós, MFF Nowe Horyzonty, Warszawa – Kraków 2011, s. 329. Por. M. Sokół-Rudowska, *Ludwik Szaciński – powstaniec i fotograf*, w: *Polacy w Norwegii (XIX-XXI w.). Wybór materiałów źródłowych*, Archiwum Państwowe w Krakowie, Kraków 2010.
- ²⁷ *En vidunderlig film fra Svalbard*, „Nationen” (Oslo), 18 września 1936 r. Tekst odnaleziony i przetłumaczony przez dr Agatę Lubowicką. Ivar Stokkeland z Norwegian Polar

Institute ustalił, że materiał również opublikowano 22 września 1936 r. w „Lofotposten” (Svolvær; ten sam tekst mógł się pojawić w kilku norweskich czasopismach jako informacja prasowa). Oboje badacze zechcą przyjąć podziękowania za przeprowadzenie kwerendy.

²⁸ Świadczy o tym fakt, że w „Aftenposten” (Oslo) z dnia projekcji filmu nie ma wzmianki na jego temat. Informację sprawdziła prof. Roswitha Skare na prośbę dr Agaty Lubowickiej. Więcej informacji na temat przygotowania tego pokazu filmowego można znaleźć w dokumentach w Statsarkivet w Tromsø pod odnośnikiem „Norsk Polarinstitut (med forløpere), 130. Za udostępnienie tego materiału dziękujemy dr Agacie Lubowickiej.

²⁹ Jednakże, na podstawie wzmianki odnalezionnej i udostępnionej nam przez dr Agatę Lubowicką oraz zweryfikowanej przez Ivara Stokkelanda, film był postrzegany jako *fotograficzne arcydzieło, w którym każdy kadr przechowuje piękno, co daje nam, jak nigdy dotąd, wrażenie nieskończonej wspaniałości, ale i przerażająco dzikiej surowej północnej wyspy (En vidunderlig film fra Svalbard)*, „Nationen” (Oslo), 18 września 1936 r.

³⁰ <http://www.radiokrakow.pl/audycje/w-kregu-nauki/audycja-z-dn16092018-r/> (audycja z 16.09.2018 r., dostęp: 1.02.2020).

³¹ *Do Ziemi Torella* gatunkowo można także zaklasyfikować do filmu ekspedycyjnego. Z tamtego okresu możemy wymienić przynajmniej dwa filmy norweskie dotyczące Svalbardu: *Vårtokt til Bjørnøya (Wiosenna podróż na Wyspę Niedźwizdia)* oraz *Svalbardtokt (Wyprawa na Svalbard)*, wyreżyserowany przez amatora Thora Iversena (1873-1953), oba z 1930 r., tj. przed realizacją polskiego filmu. Dwa norweskie filmy, z których każdy trwa około dziesięciu minut, są nieme i nie są tak wyrafinowane jak *Do Ziemi Torella*. Mniej koncentrują się na indywidualności człowieka i celach badawczych, a bardziej na wydobyciu węgla, łowiectwie i rybołówstwie jako pracy zespołowej. Jednak ewidentny podziw Iversena dla oszałamiającej przyrody Svalbardu jest dość podobny do podziwu Biernawskiego. Więcej na temat Iversena i gatunku norweskiego filmu ekspedycyjnego zob. w artykule Bjørna Sørensen'a, w bibliografii.

³² Miał na myśli pełnometrażowy dokument amerykański *With Byrd at the South Pole* z 1930 r. Lotnik Richard Byrd (1888-1957) w 1926 r. dokonał przelotu nad Spitsberge-

nem, w 1928 r. rozpoczął wyprawę na Antarktydę, rok później dokonał przelotu nad Biegunem Południowym, zmarł w tym samym roku, co reżyser *Do Ziemi Torella*, Witold Biernawski. Film *With Byrd at the South Pole*, nakręcony przez dwóch profesjonalnych operatorów i wydany przez Paramount, jest o wiele wspanialszy niż *Do Ziemi Torella*. Został nagrodzony Oscarem za najlepsze zdjęcia (jako jedyny dokument, który kiedykolwiek uzyskał takie wyróżnienie). Podobnie jak *Do Ziemi Torella*, *With Byrd at the South Pole* zawiera również słowo wstępne (autorstwa samego Byrda), „wprowadzające” portrety głównych członków ekipy i dramatyczną muzykę orkiestrową. Istnieje duże prawdopodobieństwo, że *Do Ziemi Torella* celowo wzorowano na *With Byrd at the South Pole*.

³³ *Polska wyprawa polarna na Spitzberg*, „Kurjer Warszawski” 1935, r. 115, nr 352, s. 14.

³⁴ Tamże.

³⁵ Film Puchalskiego był zdigitalizowany wcześniej i włączony w pakiet wspomnianych pięciu filmów arktycznych z lat 1957-1958.

³⁶ Zob. J. Szymala, *Na Zachodzie bez zmian. Historia, powieść, film*, w: tegoż, *Film – Historia – Turystyka*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2016, s. 101-128. Zaprezentowanie (wymienienie i pokazanie jeden po drugim) członków wyprawy przypomina także ilustrowane wyliczanie aktorów we wczesnych filmach niemych, jak w filmie Władysława Starewicza *Christmas Eve / Wigilia* (1913).

³⁷ P. Witek, *Historyczny film dokumentalny jako dyskurs metaforyczny*, w: *Media audiowizualne w warsztacie historyka*, red. D. Skotarczak, Instytut Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań 2008, s. 148.

³⁸ Bracia Goetel pochodzili z Suchoj Beskidzkiej; podobnie jak Billy Wilder (1906-2002). Można więc mówić o symbolicznym znaczeniu miasta na mapie miejsc istotnych dla historii wizualnej (wg definicji, w której za część historii wizualnej uznamy nie tylko ilustracje książek, ale i samą literaturę). Zob. *Billy Wilder: mistrz kina z Suchoj Beskidzkiej*, red. K. Żyto, M. Pierńkowski, Warszawa 2011.

³⁹ A. B. Dobrowolski, *Historja naturalna lodu*, Kasa im. Malinowskiego, Warszawa 1923.

⁴⁰ S. Maj, *Profesor Antoni Bolesław Dobrowolski (1872-1954) jako geofizyk (życie i działalność)*, „Przegląd Geograficzny” 2011, z. 3-4, s. 279-290, abstrakt artykułu dostępny online, <http://yadda.icm.edu.pl/baztech/element/bw>

meta1.element.baztech-article-BUS8-0016-0025 (dostęp: 2.01.2020).

- ⁴¹ Zob. I. Wiśniewska, *Białe: zimna wyspa Spitsbergen*, Wołowiec 2014; też, *Hen: na północy Norwegii*, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2016. Autorka pracuje nad książkową monografią Polskiej Stacji Polarnej w Hornsundzie im. S. Siedleckiego. Ilonę Wiśniewską można zobaczyć w pierwszej części filmu *Spitsbergen* (reż. M. Mosak, 2017).
- ⁴² Kwestia przynależności państwowej Svalbardu jest powracającym motywem wizualnym i werbalnym w filmach o Svalbardzie zrealizowanych gdzie indziej, np. w Rosji i Norwegii. Zob. np. przypisy nr 7 i 35 w: A. Rogatchewski, *Svalbard on the (Post-)Soviet Screen*, „Nordlit” 2020, nr 45, s. 150-174.
- ⁴³ Po odnalezieniu filmu pokazy odbyły się za kręgiem polarnym, pokaz w Polsce jest planowany podczas Sympozjum Polarnego w Toruniu (konferencja przeniesiona z 2020 na 2021 r.). Zob. J. Szymala, *100-lecie zawarcia traktatu swałbardskiego (spitsbergeńskiego). Sprawozdanie z obchodów w Arktyce (luty 2020 r.)*, sprawozdanie przesłane do publikacji w „Biuletynie Polarnym”.

⁴⁴ Mamy nadzieję na odnalezienie i opracowanie drugiego filmu Witolda Biernawskiego, *Ku wiecznym lodom Spitsbergenu*.

⁴⁵ Przykładowo materiał taki wyemitowano 24 grudnia 2019 r. w programie „Wydarzenia” na stacji Polsat. Pokazano członków 42. Wyprawy Polarnej Polskiej Akademii Nauk, w tym kierownika, Joannę Perchalut-Mandat, która powiedziała: *Nie musimy czekać na „pierwszą gwiazdkę”, żeby zasiąść do wieczery, ponieważ u nas trwa noc polarna, tak że możemy wybrać dowolną „gwiazdkę” za oknem*, https://www.polsatnews.pl/wideo-program/20191224-wydarzenia-1850_6762332/ (dostęp: 4.01.2020).

⁴⁶ W filmie wykorzystano fragmenty zrealizowanych na Spitsbergenie dokumentów Jarosława Brzozowskiego, natomiast akcja filmu rozgrywa się na Grenlandii (filmowane także w Tatrach).

⁴⁷ Spitsbergen jest w filmie jedynie wzmiankowany, ale nie pokazany, nawet na tytułowej pocztówce.

Jacek Szymala

Doktor nauk humanistycznych, badacz historii wizualnej, kulturoznawca. Opublikował dwa tomy autorskie: *Film – Historia – Turystyka* (2016) oraz *Powstanie kozackie 1648–1658. Studium z historii wizualnej* (2019). Redaktor prowadzący serii wydawniczej „Historia w Mediach” (wydawnictwo Księgarnia Akademicka, Kraków). Aktualne zainteresowania naukowe: historia wizualna, Svalbard, film czarnogórski. Członek Polskiego Towarzystwa Badań nad Filmem i Mediami oraz Polskiego Towarzystwa Badania Gier; wykładowca Akademii Polskiego Filmu. Odnalazł przedwojenny filmowy reportaż z polskiej wyprawy na Spitsbergen (*Do Ziemi Tórella*, reż. Witold Biernawski).

Andrei Rogatchewski

Profesor, absolwent Moskiewskiego Uniwersytetu Państwowego im. M. W. Łomonosowa i Uniwersytetu w Glasgow. Wykładał m.in. na Uniwersytecie w Glasgow, Uniwersytecie w Helsinkach, Uniwersytecie Masaryka w Brnie, Uniwersytecie w Ostrawie, University of Mainz/Germersheim, Hebrew University of Jerusalem. Obecnie pracuje na stanowisku Profesora Literatury i Kultury Rosyjskiej w UiT The Arctic University of Norway. Wśród jego monografii autorskich

i tomów redagowanych są: *Bribery and Blat in Russia: Negotiating Reciprocity from the Middle Ages to the 1990s* (2000), *A Biographical and Critical Study of the Russian Writer Eduard Limonov* (2003), *Filming the Unfilmable: Casper Wrede's "One Day in the Life of Ivan Denisovich"* (2010), *Punishment as a Crime? Perspectives on Prison Experience in Russian Culture* (2014). Ostatnie publikacje książkowe to: *Russophone Periodicals in Israel* (2016) i *A War of Songs: Popular Music and Recent Russia-Ukraine Relations* (2019).

Bibliografia

- [b. a.] (2019). *Biuletyn Informacyjny Wydziału Nauk Historycznych i Pedagogicznych Uniwersytetu Wrocławskiego*, 28 (11), s. 11.
- Bernadzikiewicz, S.** (1936). Polska wyprawa polarna na Spitsbergen 1934. Cel i organizacja, prace i wyniki. *Taternik*, 20 (5), ss. 159-173.
- Campopiano, L.** (2019). Non-State Actors in the Arctic: Lessons from the 1920 Svalbard Treaty Negotiations. *St Andrews Historical Journal*, 8 (1), ss. 41-50.
- Centkiewicz, C.** (1934). *Wyspa mgieł i wichrów*. Warszawa: Towarzystwo Wydawnicze „Rój”.
- Chwaściński, B.** (1980). Stefan Bernadzikiewicz. W 40-lecie śmierci. *Taternik*, 56 (2), ss. 67-68.
- Górski, M.** (2015). Zimowanie 1932/1933 na Wyspie Niedźwiedziej – eksplozja polskich badań polarnych. *Przegląd Geofizyczny*, (1-2), ss. 59-76.
- Gurgul, H., Krzeptowski, M.** (2000). Henryk Mogilnicki (1906-1999) w 65-lecie Polskiej Wyprawy na Spitsbergen. *Biuletyn Polarny*, (8), ss. 48-49.
- Halicki, B.** (1938). Trzecia polska wyprawa na Spitsbergen. *Wiadomości Muzeum Ziemi*, 1 (4), ss. 119-122.
- Hendrykowska, M.** (2015). *Historia polskiego filmu dokumentalnego (1896-1944)*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.
- Kępiński, A., Sandøy, H.** (2011). Polsko-norweska historia filmowa (tłum. P. Urbanik, M. Kłos). W: J. E. Holst, P. Urbanik (red.), *Kino Norwegii* (s. 329). Warszawa – Kraków: MFF Nowe Horyzonty.
- Köhler, P.** (2013). Stanisław Siedlecki (1912-2002) – polarnik, taternik, geolog. Stulecie urodzin. *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki*, 58 (3), ss. 61-80.
- Köhler, P.** (2014). Osiemdziesiąt lat polskiej wyprawy na Wyspę Niedźwiedzią. *Biuletyn Polarny*, (17-18), ss. 62-66.
- Köhler, P.** (2014). Z Legionowa na Wyspę Niedźwiedzią. I polska wyprawa polarna 1932-1933. *Rocznik Legionowski*, 7, ss. 30-38.
- Köhler, P.** (2015). Polska wyprawa na Spitsbergen w 1934 roku. *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki*, 60 (2), ss. 117-140.
- Köhler, P.** (2016). Druga polska wyprawa na Spitsbergen w 1936 roku. *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki*, 61 (4), ss. 135-143.
- Köhler, P.** (2018). Polska wyprawa na Spitsbergen w 1938 roku. *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki*, 63 (2), ss. 7-27.

- Krawczyk, A.** (2014). Polskie ślady na Wyspie Niedźwiedziej (1932–1933). *Biuletyn Polarny*, (17–18), ss. 73–75.
- Lubowicka, A.** (2020). Jak dołączyć do grona „państw kulturalnych”. Historia wizualna pierwszej polskiej ekspedycji arktycznej w dwudziestoleciu międzywojennym. W: D. Skotarczak, J. Szymala (red.), *Okno na przeszłość. Szkice z historii wizualnej* (t. 2, ss. 35–70). Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Laszkiewicz, S.** (1945). *Szum młodości*. Edinburg: Składnica Księgarska.
- Maj, S.** (2011). Profesor Antoni Bolesław Dobrowolski (1872–1954) jako geofizyk (życie i działalność). *Przegląd Geograficzny*, (3–4), ss. 279–290.
- Maj, S.** (2014). Pierwsza polska wyprawa polarna na Wyspę Niedźwiedzią (1932–1933). *Przegląd Geofizyczny*, (3–4), ss. 175–186.
- Niekrasz, L.** (1978). *Gdzie Polska, gdzie Svalbard*. Warszawa: Młodzieżowa Agencja Wydawnicza.
- Nowak-Zaorska, I.** (1969). *Polski film oświatowy w okresie międzywojennym*. Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Rogatchewski, A.** (2020). Svalbard on the (Post-)Soviet Screen. *Nordlit*, (45), ss. 150–174.
- Rozmus, D.** (2017). Traktat Svalbardzki – wykorzystane szanse?. *Roczniki Administracji i Prawa*, 17 (zeszyt specjalny), ss. 269–287.
- Różycki, S. Z.** (1936). Wyprawa na Spitsbergen w 1934 roku. *Przegląd Geograficzny*, 15, ss. 119–137.
- Różycki, S. Z.** (1936). Ziemia Torella – teren działania polskiej wyprawy polarnej 1934. *Taternik*, 20 (5), ss. 173–181.
- Różycki, S. Z.** (1973). Z historii polskich wypraw na Spitsbergen. *Czasopismo Geograficzne*, 44, ss. 139–145.
- Siedlecki, S.** (1935). Polska Wyprawa Polarna na Spitsbergen. *Wierchy*, 13, ss. 34–45.
- Siedlecki, S.** (1938). Crossing West Spitsbergen from South to North. *Særtrykk av Norsk Geografisk Tidsskrift*, 7 (2), ss. 79–91.
- Siedlecki, S.** (1938). Przejście z południa na północ przez Zachodni Spitsbergen. *Wierchy*, 16, ss. 118–135.
- Sørensen, B.** (2017). Thor Iversen and Arctic Expedition Film on the Geographical and Documentary Fringe in the 1930s. W: E. Frisvold Hanssen, M. Fosheim Lund (red.), *Small Country, Long Journeys: Norwegian Expedition Films* (ss. 116–135). Oslo: Nasjonalbiblioteket.
- Szupryczyński, J.** (1975). *Eksploracje naukowe Spitsbergenu*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Szupryczyński, J.** (2007). Eksploracje Spitsbergenu. *Przegląd Geograficzny*, 71 (3–4), ss. 567–592.
- Szupryczyński, J.** (2013). Pierwsza polska wyprawa polarna. *Przegląd Geograficzny*, 85 (1), ss. 123–160.
- Szupryczyński, J.** (2015). Pierwsza polska wyprawa polarna na Spitsbergen. *Przegląd Geograficzny*, 87 (1), ss. 167–178.
- Szymala, J.** (2016). *Film – Historia – Turystyka*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Szymala, J.** (2020). Włodzimierz Puchalski (1909–1979) – przyrodnik i artysta między Dolnym Śląskiem a Svalbardem. *Zeszyty Artystyczne*, 37, ss. 111–119.
- Wiśniewska, I.** (2014). *Białe: zimna wyspa Spitsbergen*. Wołowiec: Wydawnictwo Czarne.

- Wiśniewska, I.** (2016). *Hen: na północy Norwegii*. Wołowiec: Wydawnictwo Czarne.
- Zagrajski, S.** (1935). Prace geodezyjne Polskiej Wyprawy na Spitsbergen w 1934 roku. *Wiadomości Służby Geograficznej*, 9 (1-2), ss. 49-122.

Keywords:

Svalbard;
Arctic;
visual history

Abstract

Jacek Szymala, Andrei Rogatchevski

Svalbard in Polish Films from 1930s

Polish documentary films about Svalbard have been associated with polar research, conducted by Poles on a regular basis since the 1930s. Since then, over 30 films have been made. In their paper, the authors focus on the film reportage of the first Polish expedition to the island of Spitsbergen from 1934: *Do Ziemi Tórella (Tò Tórell Land)*, which was found in 2019, digitized, translated into English and subtitled. They also discuss Polish experiences on the Bear Island and in Northern waters, briefly shown in *Wyspa mgieł i wichrów (The Isle of Fogs and Winds)* and *Wśród mórz Arktyki (In Arctic Seas)*, both from 1937. Earlier, Polish Spitsbergen research was limited to natural sciences. They propose to approach it from the perspective of visual history side; then, the analysed films become historical sources – both in the direct and indirect sense (primary and secondary sources). Polish films about Spitsbergen can function as sources for the history of science, for landscape changes, for the history of civilization, polar research, etc. Of course, they also say a great deal about the propaganda and the image of the Arctic in Polish historiography of a given period. The article is a kind of provisional report on a broader project of (re-)discovering and sharing these films.